УДК 800.1+800.2

ПРО РОЛЬ МОВИ В ПІЗНАВАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ

Богданова Т.О., викладач

Запорізький державний університет

Комунікативна функція мови багато та інтенсивно обговорюється в сучасній науці. У дослідницьких працях комунікативна функція називається на першому місці і в порівнянні з іншими увага приділяється головним чином саме їй. У цьому немає нічого дивного: адже призначення мови бути засобом спілкування очевидне, водночас як і кожному є зрозумілою важливість обміну думками. Проте за довгий період історії лінгвістики бували часи, коли сутність мови вбачали зовсім не в цій функції, а, навпаки, відсували її на друге місце. Так, один із основоположників новітнього мовознавства Вільгельм фон Гумбольдт розумів мову не як зовнішній засіб спілкування людей у суспільстві, а як засіб пізнання світу, як інструмент розвитку духовних сил людей та створення світогляду. Відтак, провідною функцією мови Гумбольдт вважав гносеологічну, пізнавальну функцію. Ця точка зору (погляд на мову як на засіб пізнання світу) ґрунтується на широкій та розгалуженій науковій традиції, витоки якої ми знаходимо вже у Давній Греції [1, 267-300].

Незважаючи на досить тривалу історію розвитку поглядів на гносеологічну функцію мови, до цього часу не існує концепції, яка б на великому фактичному матеріалі із залученням широкого кола різноманітних мов показала, до якої міри мова впливає на мислення та пізнавальну діяльність людини. Сучасні науки, і перш за все лінгвістика, якій і підвладні факти мовної дійсності, на жаль, не мають таких даних, і питання про роль мови в пізнанні лишається дискусійним.

Існування численних мов, що значно відрізняються одна від одної за своєю граматичною будовою та лексичним складом, слугувало підставою для виникнення теорій, що вважають мову визначальним фактором по відношенню до мислення, його пізнавальної діяльності. У тій чи іншій формі подібні теорії розвивались у деяких напрямках мовознавства та семіотики, а також філософії та соціології. У мовознавстві ця точка зору була детально розроблена неогумбольдтианством у двох його розгалуженнях – американському та європейському. Сама назва вказує, що ці напрямки опираються на ідеї німецького вченого Вільгельма фон Гумбольдта.

В.Гумбольдтом вперше в достатньо чіткій формі було сформульовано положення про те, що мова є не тільки засобом спілкування, але й необхідною умовою здійснення процесів абстрактного мислення[2,75]. Згідно з В.Гумбольдтом, мова є основним фактором, що визначає характер мислення, його становлення та розвиток. З цієї тези неминуче випливає висновок, що мова визначає також характер пізнавальної діяльності людини, її результати в цілому.

Ці положення концепції В.Гумбольдта отримали подальший розвиток в американській етнолінгвістиці (американському напрямку неогумбольдтианства). Основоположниками американського неогумбольдтианства, відомого як гіпотеза лінгвістичної відносності, є Едуард Сепір та Бенджамен Лі Уорф.

Гіпотеза Сепіра-Уорфа висуває такі основні положення. По-перше, стверджується, що мова визначає характер (тип) мислення, саму його логічну будову. Згідно з Б.Уорфом, граматика сама формує думку, є програмою і керівництвом розумової діяльності індивідуума, засобом аналізу його вражень та їх синтезу [3,174]. Інакше кажучи, гіпотеза Сепіра-Уорфа заперечує загальнолюдський характер мислення, наявність загальної для всіх людей логічної будови мислення.

Звичайно, не можна заперечувати того, що мислення індивідуума може бути якимось чином обумовлене конкретною мовою, але мислення людей, що розмовляють різними мовами, у своїх обрисах залишається схожим або ж однаковим. Пояснюється це фізичною природою людини, функціями її головного мозку, вищої нервової діяльності. На думку М.Б. Храпченко, численні мови, що існують у світі, – це різні шляхи, способи духовного освоєння дійсності, в основі яких лежать однакові принципи людського мислення, вони ведуть до адекватного осягнення реального світу [4, 241].

По-друге, згідно з гіпотезою Сепіра-Уорфа, характер пізнання дійсності залежить від того, якою мовою мислять суб'єкти, так що при докорінних відмінностях мов, якими вони користуються, процес їх пізнавальної діяльності та його результати також будуть суттєво відрізнятися. Б.Уорф вважає, що людина розчленовує природу в напрямку, підказаному її рідною мовою. Людина виділяє у світі явищ ті чи інші категорії і типи зовсім не тому, що вони (ці категорії і типи) самоочевидні; навпаки, світ постає перед людиною як "калейдоскопічний потік вражень", що має бути організований її свідомістю, а це значить в основному – мовною системою, що зберігається в її свідомості. Згідно з Б.Уорфом, людина розчленовує світ, організує його в поняття і розподіляє значення так, а не інакше загалом тому, що вона є

учасником угоди, яка передбачає подібну систематизацію. Ця угода має чинність для певного мовного колективу і закріплена в системі моделей мови [3, 174-175].

У зв'язку з цим висловлюванням Б.Уорфа В.З.Панфілов зазначає, що сегментацію, розчленовування світу в процесі абстрактного пізнання не правомірно ставити в абсолютну залежність від мови хоча б уже тому, що розчленування дійсності здійснюється на рівні чуттєвого пізнання не лише в людей, але й у тварин, які не володіють мовою, що виявляється в так званому опредметнюванні відчуттів, у такій характерній особливості сприйняття, як його цілісність – та чи інша сукупність відчуттів об'єднується в одному образі сприйняття як результат дії різних властивостей будь-якого окремого предмету [5, 21].

Згідно з третім принципом гіпотези Сепіра-Уорфа, людське пізнання не носить об'єктивний, загальнозначимий характер. Б.Уорф формулює його як принцип відносності, який говорить, що схожі явища дозволяють створити схожу картину всесвіту лише при подібності або, принаймні, при співвідносності мовних систем [3, 175]. Однак, як зазначає Г.А.Брутян, не лише свідоцтва вчених, що розвивають сучасну науку, але і вся практика людського спілкування, обміну думками представників найрізноманітніших національностей доводить загальнолюдський характер субстанціональних понять, понять часу, простору та інших логічних категорій. Якби ці поняття, категорії були зумовлені структурними особливостями мови і в цьому розумінні виступали відносними, як заявляють прихильники принципу лінгвістичної відносності, то неможливим був би обмін думками, розумове спілкування між людьми, що належать до різних мовних колективів [6, 178].

Гіпотеза Сепіра-Уорфа була піддана критиці. Разом з тим, вона отримала підтримку, і після смерті Б.Уорфа (1941) робилися спроби її подальшого обґрунтування та розвитку.

Основні положення європейського неогумбольдтианства (Л.Вайсгербер, Г.Гольц, Г.Іпсен, П.Гартман та ін.) в питанні про співвідношення мови, з одного боку, мислення і пізнання, з другого боку, в усьому суттєвому виявляються досить близькими до гіпотези Сепіра-Уорфа. У цьому напрямку неогумбольдтианства мова також розглядається не як знаряддя, засіб здійснення мислення, що в тій чи іншій мірі відображає об'єктивну дійсність, а як певний проміжний світ між об'єктивною дійсністю і мисленням, свідомістю, характер якого визначає тип мислення, так що мислення кожного народу має суто національні риси і його розвиток цілком визначається іманентним розвитком національної мови. Для Л.Вайсгербера мова є "первинною дійсністю" і людина по суті пізнає не об'єктивну дійсність, що існує поза і незалежно від неї, а ту мову, носієм якої вона виступає [7, 110]. Жоден із розрізнюваних Вайсгербером ступенів пізнання – чуттєвий і раціональний (причому другий розглядається як цілком незалежний від першого) – не дає, на його думку, об'єктивного знання про дійсність; кожен народ має специфічну картину світу, характер якої визначається тією мовою, носієм якої він є [7, 112].
Оцінюючи наукове значення концепції, що розвивається в неогумбольдтианському напрямку мовознавства, було б неправильно не враховувати того, що існують деякі реальні факти у сфері співвідношення мови, мислення, пізнання і культури, які призвели до її виникнення, і помилка представників цієї концепції полягає в тому, що роль мови в процесі сприйняття людиною дійсності була ними абсолютизована.

Мова дійсно певним чином впливає на мислення та пізнавальну діяльність людини. По-перше, мова забезпечує саму можливість суто людського, тобто абстрактного, узагальненого мислення та пізнання. По-друге, в мові тією чи іншою мірою фіксуються результати попередніх етапів пізнання дійсності (у значеннях слів, граматичних категоріях і т.і.). У цьому проявляється кумулятивна (накопичувальна) функція мови, яка проявляє момент стійкості в пізнавальному процесі. Очевидно, що попередній рівень пізнання дійсності, деякою мірою зафіксований у мові, не може не впливати певним чином на дальші етапи пізнавальної діяльності людини, на сам підхід суб'єкта до об'єктів дійсності, зокрема, у зв'язку з категоризацією світу в мові. Тому, як вважає В.З.Панфілов, можна говорити про свого роду "мовну аперцепцію", що виявляється в тій активній ролі, яку відіграє мова в пізнанні [5,29]. Говорячи про активність мови в процесі пізнання, слід відзначити, що активність мови виявляється не лише в тому, що результат відображення зовнішнього світу фіксується в мові, акумулюється в ній і через неї передається з покоління в покоління. Цей аспект загальновизнаний. Важливо в цьому випадку те, що результат відображення оточуючої нас дійсності переломлюється через призму мови. Це означає, що знання має мовний характер не лише в тому розумінні, що мова виступає як засіб здійснення знань, але і в тому, що мова лишає свій специфічний слід на нашому знанні про світ.

Із вказаних вище причин мова, дійсно, не може не мати зворотного впливу на мислення та пізнавальну діяльність людини. Однак, в неогумбольдтианстві і прилеглих до нього напрямках цей зворотний вплив мови на мислення та людське пізнання абсолютизується, надмірно перебільшується. У цих напрямках не враховується роль практики, практичної діяльності людини як джерела, рушійної сили та критерія істинності людського пізнання. Практична діяльність людей, що в кінцевому результаті служить задоволенню їх потреб, визначає напрямки пізнавальної діяльності людського мислення, вибір об'єктів пізнання. Відмінність у матеріальних та духовних потребах, що існує між носіями різних мов, не може відтак не призвести до певної відмінності між сферами значень, зафіксованих у відповідних мовах (пор.

спеціалізація назв снігу в народів Крайньої Півночі та її відсутність для назв квіткових рослин, що не мають для цих народів життєво важливого значення; наявність 13 назв для бамбука у в'єтнамській мові при лише одній назві в українській і т.і.). Отже, не мова визначає наше сприйняття дійсності, а, навпаки, дійсність неоднаково відображується в різних мовах з причин нетотожних умов матеріального та суспільного життя людей.

Так яку ж роль відіграє та обставина, що людина розмовляє саме тією мовою, а не якоюсь іншою? Яке ж місце мовної картини об'єктивного світу в пізнанні? Який взаємозв'язок між концептуальною (логічною) та мовною (словесною) моделями? На ці питання намагались відповісти багато які лінгвісти, антропологи та філософи. Однак, на даному етапі розвитку наук вирішення цієї проблеми може бути дане лише у формі гіпотези, хоча, безсумнівно, мова відіграє особливу роль в пізнавальній діяльності людини та у відтворенні картини світу в її свідомості.

Приступаючи до питання про роль мовної картини світу в процесі пізнання, відзначимо один важливий момент. Існуюча в нашій свідомості картина світу є продуктом єдиного розумово-мовного процесу відображення об'єктивного світу. Однак, з метою дослідження ми маємо всі підстави виділити два відносно самостійні утворення у вигляді концептуальної та мовної картин світу. Це дає нам додаткову можливість для вивчення пізнавальної ролі мови. Водночас слід пам'ятати, що і концептуальна і мовна картини світу є, як вважає Г.А.Брутян, "абстрактними конструктами" і їх неможливо виявити в живому, реальному пізнанні в "чистому вигляді" [8, 58].

Якщо розглядати картину світу в нашій свідомості як дві відносно самостійні моделі і співставити їх, то можна помітити, що ці моделі – концептуальна і мовна – в основному співпадають. Ця обставина детермінована тим, що основний зміст наших слів, словосполучень, речень складає їх концептуальне ядро, лексико-предметний смисл, або, висловлюючись у загальній формі, інформацію логічного характеру. Але водночас не слід лишати поза увагою того, що за межами цього збігу знаходяться певні ділянки мовної картини світу, і саме їх пізнавальна оцінка представляє в даному випадку, на наш погляд, певний науковий інтерес.

Очевидно, у вербальному осмисленні світу особливо важливе значення має та інформація, яку ми отримуємо за допомогою слів та їх сполучень в різних лінгвістичних формах. Цей інформативний зміст слова слід розщеплювати на логічне значення, що виступає як концептуальна серцевина слова, та на лінгвістичне значення, природа якого залежить від характеру даної конкретної мови. Предмет нашого дослідження не передбачає аналізу тієї чи іншої класифікації значення. Для нас є важливим те, яку інформацію подають слова та інші мовні одиниці, що́ в них є постійним, інваріантним і що́ змінюється від мови до мови, яка природа цієї мінливої інформації.

Отже, крім логічного значення, до складу значення слова входять також і інші компоненти, які, що в даному випадку дуже важливо, тією чи іншою мірою визначаються факторами мовного порядку. Прикладом може слугувати експресивно-стилістичний (або просто стилістичний) компонент в значенні слова, який, змінюючись від мови до мови, повідомляє нам додаткову інформацію, специфічну лише для даної мови. При відтворенні картини світу в нашій свідомості не можна не рахуватися і з емоційним спів-значенням слова. Додаткову і своєрідну інформацію мова надає також завдяки тому, що в значенні слова є компонент образності. Національна своєрідність у значенні слова виявляється і через переносні значення, які припускають значні коливання в мовах. Деякий мовний "наліт" надають значенню слова також синонімія та полісемія. У певному розумінні можна говорити і про додаткову інформацію, що повідомляється багатозначністю слова. Як показує історія різних мов, часто спостерігається зміна того чи іншого мовного значення до прямої своєї протилежності. Це явище – енантосемія – обумовлене закономірностями мовного характеру і по-різному проявляється в різних мовах, лишаючи свій особливий відбиток на картині світу у свідомості людей. Явища "нелогічності" в мові приховують у собі великі можливості повідомлення додаткової інформації, яка, вносячи ті чи інші корективи в понятійний зміст слова, сприяє певному зміщенню мовної картини світу від її концептуальної моделі.

Для розуміння специфіки вербального способу зображення світу важливо також враховувати ту обставину, що різні мови (навіть в межах однієї мовної групи) інколи по-різному розчленяють один і той же референт. Спостерігаються різні мовні способи номінації і класифікації предметів дійсності. У цьому зв'язку майже всі лінгвісти наводять приклад різних найменувань частин тіла, кольорових відмінностей, відрізків доби і т.і. в різних мовах. Подібні факти говорять про те, що мовна та концептуальна моделі дійсності не збігаються, про той чи інший ступінь варіативності мовної картини світу від мови до мови, де амплітуда варіації зумовлена факторами саме лінгвістичного порядку. Таким чином, численні факти мовної дійсності, внутрішні закономірності розвитку мов свідчать про те, що за допомогою слів та словосполучень, різних лінгвістичних категорій виникає в нашій свідомості мовна модель дійсності, яка дещо зміщена від концептуальної моделі, та на відміну від останьої, що не залежить від мови, мовна модель варіює з мови в мову.

Ми вже говорили, що при розгляданні питання про роль мовної моделі об'єктивного світу в пізнанні на цій стадії розвитку наук те чи інше положення може бути висунуто лише у вигляді гіпотези. Однією з таких гіпотез може служити принцип лінгвістичної доповнюваності, автором якого є Г.А.Брутян. За словами автора, зміст принципу лінгвістичної доповнюваності зводиться до наступного: у складному процесі моделювання об'єктивної реальності в нашій свідомості переплітаються дві її картини – концептуальна (логічна) та словесна (мовна). Логічна модель є інваріантною для всіх людей і незалежною від мови, якою вони мислять і висловлюють свої думки; мовна модель варіює від мови до мови. Мовні моделі в людей, що розмовляють різними мовами, тим більш подібні, чим ближчі їх мови за своїм характером, за своєю природою і структурою. Основних інформативних знань люди набувають за допомогою логічної моделі. Мовна модель повідомляє додаткову інформацію (саме в цьому розумінні гіпотеза носить назву "принципу лінгвістичної доповнюваності"). Ця мовна інформація доповнює основну інформацію про оточуючу нас дійсність, вносить своєрідні корективи в знання, отримані через логічну модель. В одних випадках ці корективи якоюсь мірою можуть збагатити наше уявлення про світ, в інших – можуть і викривити його. Але в останньому випадку це викривлення не може лишати глибокого сліду в нашій свідомості, оскільки інформація, отримана шляхом мовного моделювання дійсності, у кінцевому результаті контролюється її логічним відображенням. Автор підкреслює, що лінгвістичний компонент, мовна інформація виступають не як одна з двох рівнозначних моделей дійсності, а як допоміжне, додаткове джерело пізнання світу, виникнення його картини [9, 94-96].

Та вирішальна роль, яку відіграє відображення об'єктивної дійсності в формуванні мовної картини світу, особливо наочно проявляється в тих випадках, коли та чи інша мова з певних історичних причин отримує розповсюдження в таких регіонах земної кулі, природні та соціальні умови яких суттєво відрізняються від тих, де жили її носії раніше. Це, наприклад, відбувалося, коли різні мови (напр., іспанська, французька, англійська) отримали розповсюдження в завойованих колоніальних землях. При накладанні тієї мовної картини світу, яка сформувалась у мові на батьківщині її носіїв, на нові природні та соціально-економічні умови мова стала зазнавати суттєвих змін: зафіксовані в ній, і перш за все в лексиці, значення стали приводитись у відповідність з тими новими реаліями, у яких опинились носії мови, що в кінцевому результаті призвело до появи національних варіантів вказаних мов. Таким чином, це свідчить про те, що інформація, отримана через мовне моделювання дійсності, у кінцевому результаті контролюється суспільною практикою.

Слід звернути увагу ще на один важливий момент. При дослідженні проблеми відображення картини світу в мові, як відзначає Б.А.Серебренніков[10, 87-88], звичайно виходять із простої тріади: навколишня дійсність, відображення цієї дійсності в мозку людини і відбиття результатів цього відображення в мові. При цьому заздалегідь припускається, що людина відображує цю дійсність правильно і також правильно ця дійсність відображується в мові. Насправді всі ці процеси виглядають значно складніше. Перш за все слід відзначити, що людина ніколи не в змозі відбити навколишній світ в усій його багатогранності, цілком і повністю. Пізнання навколишнього світу – це завжди процес, інколи доволі тривалий. В історії людства результати пізнання світу нерідко являють досвід багатьох поколінь. Інакше і бути не може, оскільки так влаштований людський мозок. Звичайно, разом з ростом культури, розвитком науки і техніки біологічно вдосконалюється і людський мозок, збільшуються допоміжні засоби пізнання світу, але процес завжди лишається процесом. До того ж результати пізнання людиною навколишнього світу ніколи не лишаються на одному і тому ж рівні. Тут існує маса різних градацій: вік, наявність життєвого досвіду, професія, рівень освіти і т.ін.

Абстрагуючись від скадного переплетіння різнородних уявлень про оточуючий нас світ, ми маємо рахуватися з тим фактом, що коли є законним виділення світу у вигляді логічного відображення, копіювання реальних процесів, існуючих навколо нас, то не менш законним є і визнання наявності "паралельного" світу мовних уявлень. Якщо ж ми цілком закономірно вважаємо, що єдиний світ з усіма своїми складними переплетіннями перетворюється в нашій свідомості в певну ідеальну модель, то ми не маємо нехтувати вербальним досвідом як одним із джерел виникнення нашого знання про оточуючий нас світ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория слова. – М.: Русский язык, 1980. – 320 с. – С. 267-300.
2. Гумбольдт В. Избр. труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.
3. Уорф Б. Наука и языкознание // Новое в лингвистике. Вып.1. – М.,1960. – С.169-182.
4. Храпченко М.Б. Язык художественной литературы // Новый мир.–1983.–№9.– С.235-248.
5. Панфилов В.З. Философские проблемы языкознания: Гносеологические аспекты. – М.: Наука, 1977. – 288 с.

6. Брутян Г.А. Очерки по анализу философского знания. – Ереван, 1979.

7. Радченко О.А. Лингвострановедческий неоромантизм Й.Л.Вайсгербера // Вопросы языкознания. – 1993. – №2. – С.107-113.

8. Брутян Г.А. Языковая картина мира и ее роль в познании // Методологические проблемы анализа языка. – Ереван, 1976.– С.57-64.

9. Брутян Г.А. Лингвистическое моделирование действительности и его роль в познании // Вопросы философии. – 1972. – №10. – С.87-96.

10. Серебренников Б.А. и др. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – 216 с.